

В. І. АКУЛЕНКО

Віктор Іванович Акуленко, доктор юридичних наук, професор

**З НЕМОВЛЯМ «БАТЬКІВЩИНИ-МАЧУХИ»
В РЕТРОСПЕКТИВНІЙ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ**

Стоїть над Дніпром, на київських кручах, велетень-монумент – «Батьківщина-мати», яка й дотепер тримає на щиті герб СРСР. Закон про декомунізацію символів тоталітаризму має поширюватися й на цей пам'ятник радянської доби. У цьому контексті спливає в пам'яті зустріч з автором скульптури.

17 жовтня 1974 р. на честь 30-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників у колишньому Кловському палаці в місті Києві було відкрито «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Одночасно для нього почали проектування і створення Меморіального комплексу, основою якого став фор-проект відомого скульптора Є. Вучетича (автор меморіалів радянським воїнам у Трептов-парку в Берліні і на Мамаєвому кургані у Волгограді, а також пам'ятника Ф. Дзержинському в Москві) і архітектора Є. Стамо.

Коли у 1975 р. Є. Вучетича не стало, роботу над монументом «Батьківщина-мати» розпочав і завершив народний художник СРСР і УРСР Василь Бородай. Над статуєю митець працював на території колишнього Видубецького монастиря в Георгієвському соборі 1696–1701 рр.

Незважаючи на те, що собор належав до кращих зразків української архітектури другої половини XV початку XVIII століть, він був занедбаний¹. Єдине місце в атеїстичну добу, яке тут було якось впорядковане і доглянуте – це могила вітчизняного педагога К. Д. Ушинського. Згідно із затвердженим урядом списком пам'яток архітектури, які перебувають під охороною держави, Георгієвський собор використовувався в господарських цілях, передавався різним організаціям в оренду тощо². Його порожнє і просторе приміщення з високим куполом на цей раз віддали під художню майстерню для скульптури «Батьківщина-мати». У ній стояли кілька зразків статуї різного масштабу. Саме тут тривав творчий процес майстра і його помічників.

Я підійшов, привітався. Зустрів В. Бородай незнайомого відвідувача доброзичливо і показав на скульптуру:

– Подобається Вам майбутній монумент для музею Великої Вітчизняної війни? Що скажете?

– У нас у УТОПШК, де я працюю, теж є його макет, який запропонував Є. Вучетич. Якщо дозволите, скажу, що думаю. Він не був у Києві на дніпрових кручах, ескіз і макет монумента і музею виконав заочно. Знехтував, що на них, як провіщав Андрій Первозваний, буде град великий і безліч церков і монастирів. Тут на лесових ґрунтах, які поступово сповзають до Дніпра, взагалі гріх будувати такі велетенські світські споруди.

Як писав О. Довженко: «... ці гори, як одвічне свято нашої землі, як би не були засмічені і винними складами, і ще всілякою гидотною, яку навезли туди безбатченки, позбавлені прекрасного, перед війною. Ці гори були живі – вічною урочистою красою, що розливалася навколо, куди тільки гляне людське око»³.

– Незважаючи на це, наше стародавнє місто і архітектурно-будівельні технології динамічно розвиваються. Час і життя вимагають реалізації нових проектів, зокрема й у монументальному мистецтві. Чи не так?

– Може, і так, але, як на мене, скульптурний образ має втілювати страдницьку долю України, на терені якої двічі кривавим катком прокотилася війна.

Про трагедію українського народу своє слово сказав О. Довженко в кіноповісті «Україна в огні»⁴, за що потрапив у сталінську опалу. Не таким йому уявлялося увічнення в монументальному мистецтві всенародного горя.

Мій батько загинув при обороні Києва в Дарницькому концтаборі для військовополонених. А скільки полягло рідних, могили яких від озера Хасан у Монголії через Україну і до озера Балатон в Угорщині. Однак, бачу, що ця «Батьківщина-мати» – більше мачуха, яка не пробуджує в мене глибоких переживань від завданих війною втрат, горя, сирітства і вдовиної долі моєї мами.

– Надто вже категоричні Ваші судження, чи не гіперболізуєте їх, переносячи своє особисте на загальнодержавний монумент – символ нашої перемоги над ворогом? Послухаєш Вас, то на скульптурі ніби не вистачає намиста і віночка з різноколірними стрічками, традиційними для жінки-українки, як на відомому портреті

І. Репіна (В. Бородай, віддамо йому належне, давав мені висловитися, не перебивав, спокійно вислуховував мої емоційні запальні слова. Здавалося, що навіть спонукав до продовження дискусійного діалогу).

– По-перше, погляньте на обличчя, цієї «Батьківщини-матері», воно нерідне, надміру погордливе, як у римських легіонерів. А тога на ній, а короткий меч теж як у античних римлян! Все чуже, не українське. Про герб СРСР на щиті, а не УРСР, я вже не кажу. Цей монумент міг би стояти у Празі, Будапешті і будь-якій столиці, настільки він денационалізований. Хотілося іншого мистецького образу, який вирізняв би в процесі відкритого творчого конкурсу різних проєктів.

– Ви, мабуть, не сприймаєте сучасного мистецтва, яке нині в Радянському Союзі домінує щодо увічнення нашої звитяги у Великій Вітчизняній війні. Чи не так?

– Звичайно, я не художник. Це мій особистий погляд. Проте монументальність для мене – не в брилах граніту чи металу і не в грудях біцепсів на бичачих торсах, як у багатьох пам'ятників, у тому числі на місці концтаборів для радянських військовополонених. Вони були не качки-культуристи, а звичайні люди: молодь і літні, змучені й голодні, поранені й полегли, але сильні духом нескореності ворогу. На п'єдесталі бажано бачити більше їх людських якостей.

Мене глибоко вразило творіння «Зруйноване місто» відомого скульптора О. Цадкіна в Роттердамі – фігура людини з піднятими, як крила, руками, як молитва до небес, а торс з'яє великою пробоїною-раною, як символ поруйнованого нацистською авіацією міста, але відродженого з попелу як фенікс⁵. Монументальність увічнення історичної події або особи не у висоті чи вазі статуї, а в тому які збуджує патріотичні почуття і нагадує героїку пам'яті художніми засобами. Не мені Вам, знаному митцю, про це нагадувати.

– Вас хтось підслав до нас, щоб так опонувати, скажіть хто Ви і за чим прийшли? – В. Бородай промовив ці слова досить переконливо, але без докору.

– Я прийшов з республіканського правління УТОПШ, членом якого Ви є, за оцим немовлям «Батьківщини-мачухи», більшого не донесу, – показав на найменшу модель скульптури.

– Так, заступник голови І. Назаренко телефонував. Чекали, щоб передати Товариству зразок скульптури для ознайомлення.

Разом запакували немовля не більше за півметра, не важке. На прощання В. Бородай потис мені руку, посміхнувся і наказав не забувати: «Заходьте, продовжимо дискусію. Сподіваюсь, згодом Ви зміните свої думки і вам сподобається монумент, який прикрасить нашу столицю і увічнить подвиг українського народу».

Коли виходив, зупинився біля іншого майстра кавказької зовнішності, який творив скульптурну композицію «Форсування Дніпра». Познайомився. Це був талановитий вірменський скульптор Фрідріх Соґоян, який сказав мені на прощання: «Я не вступав у вашу дискусію, бо не розмовляю українською мовою, але її добре розумію. Все про що ви говорили – правильно!»

Подумалося, що талановиті художники краще мене розуміють, у яких ідеологічних межах компартійно-класового сектанства їх доводиться творити, де за інтернаціоналізацією так званого методу соціалістичного реалізму нівелюються і опиняються на задвірках традиції національного мистецтва.

Ще в роки війни незабутній О. Довженко в «Щоденнику (1941–1956)» уболівав «... про долю і характеристики народу, що протягом століть втрачав свою верхівку інтелектуальну, що кидала його з різних причин і діяла на користь культури польської, руської... Про відсутність вірності, про легку асиміляцію і безбатьківщину. Про байдужість до своєї старовини й історії... Наша урядова верхівка в цих справах, на жаль, нікчемна і розумово слабенька, провінційна... Занепад музеїв. Витравлювання українського в Художньому інституті. Відсутність в архітектурі. В ім'я чого? За чиєю заборонаю?»⁶.

У кабінет до колишнього секретаря з ідеології ЦК Компартії України, а тепер заступника голови УТОПШ І. Назаренка, який, до речі, був проти повернення О. Довженка в Україну, я зайшов із запеленаним немовлям так, як його тримають і заколиують матері, щоб не плакало.

– А це що за жарти? – розгнівався Іван Дмитрович.

– Це Вам немовля від «Батьківщини-матері», а кому й мачухи. Посилали ж принести, тепер няньчіть!

І. Назаренко та інші очільники УТОПШ як колишні партійно-пропагандистські функціонери з усіх боків ідеологічно прискіпливо оглядали виліплений митцями зразок скульптури для майбутнього музею. Однак публічного голосу не наважувалися подати, остерігалися, як би чого не вийшло. Адже не їм належав пріоритет схвальної чи критичної оцінки витвору, а великій хаті – ЦК Компартії України, навіть білокам'яній столиці.

Зате на фінансову підкормку немовляті, щоб воно скоріше постало, як колос, вищий за Лаврську дзвіницю, Товариство не скупилось, можливо, не стільки із власної волі, як із наказної. Пригадую, як виступаючи перед колективом республіканського правління, директор Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років генерал-лейтенант В. А. Козлов «порадував», що його візит до УТОПШ коштує один мільйон карбованців.

Це був не останній «лимон»-транш, виділений Товариством, який міг піти на консервацію і реставрацію історико-архітектурних пам'яток, що гостро потребували фінансової підтримки.

Врешті 9 травня 1981 р. новозбудований меморіальний комплекс на мальовничих дніпрових кручах, дисонуючи з лаврською панорамою, урочисто відкрили за участі генсека ЦК КПРС Л. Брежнєва. Скульптори В. Бородай і Ф. Соґоян одержали Ленінську премію. Автора фор-проєкта Є. Вучетича, який пішов на той світ, на цей раз обійшли, утім він не був у накладі, бо за життя одержав п'ять Сталінських і одну Ленінську премії.

У наступні роки доводилося інколи зустрічатися з В. Бородаєм, зокрема на пленумах правління УТОПШК. Він до мене завжди ставився доброзичливо і приязно, коли говорили на пам'яткоохоронні теми, про пластичне мистецтво тощо. Закарбувалася в пам'яті остання зустріч, на якій визнаному метру приємно було почути, що мені вельми імponує його тендітна скульптура Лесі Українки в Центральному парку, яка своєю художньою пластикою витончено передає лірично-замріяний стан поетеси серед плакучих верб і каштанів. Не буде перебільшенням сказати, що тут органічно поєдналися мистецтво і природа, про що має жадати і прагнути своєю творчістю кожен митець.

Потім наша розмова перейшла на пам'ятник радянським чекістам на площі Дзержинського в Києві. Я вважаю, що це одна з кращих робіт скульптора В. Бородая, творчий задум якого збентежив можновладців, які розпорядилися «сховати» пам'ятник – обсадити плакучими вербами, а може якось олюднити моторошний погляд більшовицьких опричників. Недарма була секретна постанова політбюро ЦК Компартії України про заміну монумента, але не вистачало коштів у застійний час. Інтуїтивно здогадувалися, що автор надто реалістично втілює чекістську епоху Леніна і Дзержинського, коли в казематах «всіх Луб'янок країни», за словами І. Еренбурга, «лилась кров окислена зі згустками, де можна душі з вивертом щипати, де усіякий рижий сопляк у каскетці – Асархаддон...»⁷ (асирійський цар VII ст. до н. е., який відзначався жорстокістю).

Василь Захарович уважно вислухав моє розуміння його творчої ідеї і не заперечував.

Цей пам'ятник треба зберегти в незалежній Україні, яка запізно проводить процес декомунізації. Він має постати фасадом – як обличчя майбутнього музею демонтованих з п'єдесталів статуй і символів комуністичної доби.

***

Ще за життя скульптор В. Бородай із співавтором В. Знобою пережили у вересні 1991 р. стихійну декомунізацію – повалення свого монумента на честь Жовтневої революції в Києві на Хрещатику (тепер – Майдан Незалежності)⁸. Це стало апогеєм детонуючого людського вирування, яке, за словами поета, можна назвати «шумуй, вишумову залізний протест», коли після провалу ГК ЧП монумент впав перед демократично-рухівським натовпом.

У пам'яті закарбувалися його демонтовані частини з написом нашвидкоруч: «Ленін – кат народу». Куди завантажили гранітні блоки статуй – не списали ж в утиль. Може, десь законсервували до дня «ікс». Ось він настав, тепер вони мають стати експонатами музею тоталітаризму в Україні.

Компартійні номенклатурники того часу, замість того, щоб стати грудьми на захист своїх ідейних символів, у парі з новими українцями фарбувалися в синьо-жовті кольори, щоб зберегти реальну владу. Бунтівному люду кинули на поталу, як наживку, статую вождя. Спрацювало. Плебсу дісталися звалений пам'ятник і ваучер, а номенклатурі, тепер еліті, – крім влади, майно і гроші.

Українська держава, згідно із законом про декомунізацію, потребує заміни старих символів, у тому числі знесення розтиражованих пам'ятників низької художньої вартості. На цьому шляху влада нерідко зустрічає неприховане невдоволення не тільки комуністів, але, як не дивно, політично інертних, простих людей.

– Не ви ставили Леніна, то й не чіпайте його, нехай стоїть, – у цьому вся їх логіка. Їм не стільки дорогі гранітні і бетонні ідоли, скільки їх недоторканість, щоб якось виразити свою зневагу, новій корумпованій владі за ту злиденність і безправ'я, в яке вона їх безжально опустила.

Щоб остаточно перемогти тоталітарну систему і застерегтись від її рецидиву, символи треба демонтувати, музеєфікувати тільки останки. Стихія зняття штучно посаджених ідеологізованих пам'ятників часом сліпа і руйнівна, але, як не парадоксально, очищаюча – вона запліднює новий український національно-культурний ренесанс. Сьогодні глобальне завдання полягає у здійсненні ідеологічної конверсії в суспільстві, вивільненні людини від гіпнотичного пресингу ленінського плану монументальної пропаганди, наданні духовної свободи⁹.

Вирішувати проблему знесення, переміщення і зберігання монументів тоталітарного режиму слід все ж цивілізовано – із наукових позицій, із дотриманням мистецьких критеріїв, успадкуванням національних традицій, історичної пам'яті, що, на жаль, не завжди має місце. Зокрема це стосується пам'ятника М. Щорсу скульптора В. Бородая в Києві, який слід зберегти попри всю суперечність історичної особи. Це вартісний художній витвір, який органічно ввійшов у навколишнє архітектурне середовище. Щоб не забути і пам'ятати парадоксальну тезу письменника Д. Орвелла, який свою творчість присвятив викриттю тоталітаризму: «Хто управляє минулим, той управляє майбутнім; хто управляє сучасним, той управляє минулим»¹⁰.

¹ Памятки градостроительства и архитектуры Украинской ССР: У 4 т. – К.: Будівельник, 1983. – Т. 1. – С. 24.

² Законодавство про пам'ятки історії та культури (Збірник нормативних актів). – К.: Політвидав України, 1970. – С. 248.

³ Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні: Щоденник (1941–1956). – К.: Веселка, 1995. – С. 222.

⁴ Довженко О. Там само. – С. 63.

⁵ Ноель-Бейкер Ф. Наука и разоружение // Курьер ЮНЕСКО. – 1967. – август–сентябрь, № 128–129. – С. 5.

⁶ Довженко О. Там само. – С. 196.

⁷ Акуленко В. Відлуння пам'яті: назад у майбутнє. – К., 2008. – С. 108.

⁸ Бесценное сокровище народа. – К.: Вища школа, 1984. – С. 5.

⁹ Акуленко В. Там само. – С. 105.

¹⁰ Орвелл Д. 1984.

J. OSIEJEWICZ

Joanna Osiejewicz, PhD, Assistant Professor Department of International and European Law Faculty of Law and Administration University in Zielona Gora (Poland)

SPECIFICS OF LEGAL SOURCES GOVERNING JURISDICTIONAL IMMUNITIES OF STATES AND THEIR PROPERTY

The state immunity from jurisdiction excludes the possibility for one country to exercise its jurisdiction over another, to stretch the power of one country over another and to seize their property. At the beginning, the sovereign immunity referred to the possession of a ruler, but over time and with the progressive development of state institutions, it was extended to other representatives of a state¹. A state as a person upon international law and its authorities cannot be sued in courts of another state, while its property may not be a subject to seizure or confiscation. State immunity from jurisdiction, like other immunities in general, is to guarantee entities of international law freedom from external interference and ability to function effectively. Therefore, there is a link between the immunity and the equality of states, as well as their sovereignty and mutual respect.

The state immunity from jurisdiction is believed to be based on the very essence of sovereignty and equality of all states, noting that these rules do not allow for the subordination of one state to the law and the jurisdiction of another state. But it cannot be ignored that upon the principle of restricted immunity, the immunity does not cover state activities performed in the ordinary course of civil and commercial law, which proves that, in fact, not the principle of equality and sovereignty of states alone is a source of immunity of a foreign state, but certain principles that have been developed and then gradually modified by treaty provisions and international customs. This article aims to answer the question what are the specifics of sources governing the modern institution of state immunity not allowing to reach for state property to satisfy foreign claims and to suit a state at courts of another state.

*

The beginning of immunity is usually placed in the fourteenth century, when its nucleus was the principle of *par in parem non habet iurisdictionem*. The concept and rules regarding the use of state immunity, developed originally - in the absence of *lex scripta* - in the case law of national courts, involving the doctrine of international law. The doctrine sought, on the one hand, to identify the source of state immunity, and, on the other hand, to define its scope². The first act of an international character, and already historical significance, which sought to settle issues of suing a state before foreign courts, was the resolution of the Institute of International Law jurisdiction of courts in proceedings against foreign States of 1891³. The inadmissibility of proceedings against a state has been there recognized as a principle, with a few exceptions: (1) in matters relating to commercial and industrial enterprises performed within the forum state, (2) in cases where a foreign state is acting as the heirs of an estate opened in the forum area (3) in matters of contracts that have been concluded on the territory of the forum and which should be performed in that state, (4) certain matters arising from torts or quasi-delicts committed in the area of the forum state. This resolution, even though theoretically aimed to constitute achievements of contemporary doctrine of international law, in fact, tended more towards the binding force of an absolute immunity. Further evolution of sources of state immunity from legal proceedings occurred gradually, thanks to the emergence in some countries of acts of statutory rank, and internationally - tribunals and international agreements.

Currently, the sources of international law governing the institution of state immunity are scattered and they require to be determined on several levels. As indicated by the UN Working Group, evidence of rules of international law on state immunities are available primarily in judicial and governmental practice of states, in judicial decisions of national courts, in opinions of legal advisers to governments, and partially in regulations embodied in national legislation, as well as international conventions of universal or regional character⁴. The issue of having or not having jurisdiction by the court of first instance and the scope of powers of a national court is first determined by the decision of the court or tribunal itself, because it is the presiding judge who decides in the first instance to the limits of its own jurisdiction. While ruling on the jurisdiction, the judge's decision is taken based upon the law defining powers of his own court. In consequence, the international judicial practice or customary international law concerning state immunity arose on the basis of the jurisprudence of states, even though the current practice has adopted principles of international law in the course of their evolution⁵. Other sources also contributed to the evolution of the international law of state immunity. They can be categorized, distinguishing among them (i) the practice of states, (ii) international conventions, (iii) international jurisprudence, (iv) opinions of the doctrine.

Ad. i)

Referring to the practice of states in the area of state immunity, the following points have to be examined: (1) national legislation, (2) judicial decisions, (3) the practice of governments.

Jurisdiction of the court of first instance is generally defined by law upon which the court itself is established. Legislative acts governing the justice system can be found in the Constitution, in general laws governing the political system as well as in special laws defining the organization of courts and the judiciary hierarchy of the whole or a